

ਰਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਕਥਾ ਜਗਤ

ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੋਸਟ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ, ਸੈਕਟਰ-11, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਅਮੂਰਤ

ਰਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਭਾਰਤੀ ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਦਭਾਵਨਾ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਜੀਵੰਤ ਚਿਤਰ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਆਦਰਸ਼ਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਹਿਜਤਾ ਨਾਲ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ਾਂ, ਕੌਮੀਅਤਾਂ, ਜਾਤਾਂ, ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਦੇ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੂਲਮਾਨਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਸਮਸਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਮਾਲ ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਬਾਖੂਬੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਮੁਲਾਂਕਣਯੋਗ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕੁੰਜੀ ਸ਼ਬਦ: ਰਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ, ਭਾਰਤੀ ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਮਾਜ, ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ।

ਰਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਭਾਰਤੀ ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸਥਾਨ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਜੀਵੰਤ ਚਿਤਰ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਇਕ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਆਦਰਸ਼ਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਹਿਜਤਾ ਨਾਲ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ਾਂ, ਕੌਮੀਅਤਾਂ, ਜਾਤਾਂ, ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਦੇ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੂਲਮਾਨਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਸਮਸਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਮਾਲ ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਬਾਖੂਬੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ, ਖੁਸ਼ੀਆਂ-ਗ਼ਮਾਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਛੋਟੇ ਵਡੇ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਨੂੰ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹੀਆਂ ਬੇਵਸਾਹੀ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਨਿਰੋਲ ਮਨੁੱਖੀ ਫਿਤਰਤ ਦੀ ਇਕ ਸਧਾਰਨ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫੈਂਟਸੀ, ਕਾਵਿਕਤਾ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾਂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਟੈਗੋਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਗੁਣਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਅੰਤਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰੋਧਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਖੀ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਕਾਬਲੀ ਵਾਲਾ' ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਬਿਹਤਰੀਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਕਾਬਲੀ ਵਾਲਾ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਵੱਖਰੀ ਕੌਮੀਅਤ, ਵੱਖਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰ, ਵੱਖਰੇ ਮਜ਼ਹਬ ਅਤੇ ਵੱਖਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਇਹ ਬਿੰਬ ਧਾੜਵੀ ਅਤੇ ਹਮਲਾਵਰ ਸ੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਪਹਿਨ-ਪਹਿਰਾਵੇ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਸਮੇਤ ਜਦ ਇਹ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਲਈ ਓਪਰਾ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਭਿਆਨਕ ਅਤੇ ਡਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਖਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਟੈਗੋਰ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸੇ ਵਿਰੋਧਤਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਸਾਰਾ ਤਾਣ ਇਸ ਕਥਾ ਵਿਚ ਇਸ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਭੁਲੇਵੇਂ (Cultural Misunderstanding) ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਕਾਬਲੀ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਇਕ ਸਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਪਾਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੈ।

ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆਂ ਕਾਬਲੀ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਰਾਸ਼ੇ ਦੀ ਮਿਥ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਦੋ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਹੈ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਪਠਾਣ ਦੀ ਧੀ'

ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਪੇਮੀ ਦੇ ਨਿਆਣੇ’ । ਜੇਕਰ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ੈਰ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਉਪਰੋਪਨ ਵਾਲਾ ਬਿੰਬ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ‘ਪਠਾਣ ਦੀ ਧੀ’ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਤੇਜੋ ਜਦ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਬਲੀ ਵਾਲੇ ਨਾਲ ਖੇਡਦਿਆਂ ਦੇਖਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰਜਦੀ ਹੈ, ਪਤੀ ਕੋਲ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਕਾਬਲੀ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਟਕਰਾਉ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਛੋਟੀ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੁਲਮ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਕਾਬਲੀਵਾਲਾ ਜਦ ਚੁਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਠਾਣੇ ਵਿਚ ਬੱਚੀ ਬਰਾਮਦ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਾਬਲੀ ਵਾਲੇ ਦਾ ਬਿੰਬ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚੋਰ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਚੁਕਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਹੋਰ ਪੱਕਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਵਲੋਂ ਉਸਨੂੰ ‘ਮਚਲਾ’ ਤਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਪਾਤਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹਾਸੇ ਠੱਠੇ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੇਖੋਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ੇ ਦਾ ਸਹਿਮ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਤ ਤਕ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੜਕ ਕੰਢੇ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਰਾਸ਼ੇ ਦੇ ਪਾਸਾ ਪਰਤਣ ਜਾਂ ਹਿੱਲਣ ਡੁੱਲਣ ‘ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹ ਸੂਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਜੁਗਤੀਆਂ ਸੋਚਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਲੈ ਕੇ ਕਿ ਜੇ ਰਾਸ਼ਾ ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਕਹੇਗਾ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਆਖਾਂਗੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪੇਮੀ ਦੇ ਨਿਆਣੇ ਹਾਂ, ਬੱਚੇ ਸੜਕ ਪਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਅਣਭੋਲ ਸੁਭਾਅ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਰਾਸ਼ੇ ਦੇ ਡਰ ਵਾਲਾ ਬਿੰਬ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।² ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਟੈਗੋਰ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਬਲੀ ਵਾਲੇ ਬਾਰੇ ਬਣੀ ਭੈਅ-ਦਾਇਕ ਮਿਥ ਨੂੰ ਜਿਸ ਸਹਿਜਤਾ ਨਾਲ ਤੋੜਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕਾਬਲੀ ਵਾਲਾ ਵਿਚ ਆਰੰਭਕ ਪ੍ਰਭਾਵ cultural misconception ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ। ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਮਿੰਨੀ ਬਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਜਿਸ ਕਾਬਲੀ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ‘ਤੇ ਮਿੰਨੀ ਦਾ ਛੁਪ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮਿੰਨੀ ਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਕਥਾ ਦੇ ਮੈਂ ਪਾਤਰ ਕੋਲ ਸੁੱਕ ਅਤੇ ਸ਼ੰਕਾ ਜਾਹਿਰ ਕਰਨਾ ਕਾਬਲੀ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਹੀ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਠਾਣ ਦੀ ਧੀ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਸਿੱਖ ਪਾਤਰ ਗਫੂਰ ਨਾਲ ਪਤਨੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ‘ਤੇ ਤਿੱਖੇ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪਤੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ‘ਤੇ ਵੀ ਮੈਂ ਪਾਤਰ ਰਹਿਮਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਅਤੇ ਬੱਚੀ ਮਿੰਨੀ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਰੋਕਦਾ। ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਦੋਸ਼ ਰਹਿਮਤ ‘ਤੇ ਕੋਈ ਫੁਰਮਾਨ ਆਇਦ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਅੰਤਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਰ ‘ਤੇ ਲੈਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਦੂਜੀ ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਤਨਾਉ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਕੇ ਅੰਤਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਘਟਾਉਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਗਫੂਰ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਾਂਹ ਮੁਖੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਸ ਹਦ ਤਕ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗਫੂਰ ਦਾ ਹਰ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਕਰਮ ਦੁਜੈਲਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਇਕ ਬਦ ਪਾਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਮਹੌਲ ਬਹੁਤ ਸਹਿਜ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਮੈਂ ਪਾਤਰ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਨੂੰ ਛੁਰੀ ਮਾਰਨ ਉਪਰੰਤ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਦੋਸ਼ੀ ਹੋਣ ਬਾਅਦ ਵੀ ਜਦ ਰਹਿਮਤ ਜੇਲ੍ਹ ਕੱਟ ਕੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਥਾਨਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚੋਂ ਮਨਫੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਥੇ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਮੂਲ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਖਾਸ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਉਸ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਜਦ ਰਹਿਮਤ ਆਪਣੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਬੱਚੀ ਦੀ ਹੱਥ ਛਾਪ ਵਾਲਾ ਕਾਗਜ਼ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪਾਤਰ ਦੇ ਅੰਦਰਲਾ ਸੁੱਤਾ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਜਾਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੰਗ, ਨਸਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਪਛਾਣ ਤੋਂ ਕੋਰਾ ਹੈ। ਵਿਤਕਰੇ ਮੂਲਕ ਪਛਾਣ ਖਾਰਜ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ, ਅਪੱਣਤ ਅਤੇ ਕਰੁਣਾ ਦਾ ਧਰਾਤਲ ਕਥਾ ਵਿਚ ਉਦੈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ: ਉਦੋਂ ਉਹ ਇੱਕ ਪਠਾਣ ਮੇਵੇ ਵੇਚਣ

ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇੱਕ ਉੱਚੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਵਾਲਾ ਬੰਗਾਲੀ ਹਾਂ, ਇਹ ਗੱਲ ਭੁੱਲ ਗਿਆ - ਉਦੋਂ ਸਮਝ ਸਕਿਆ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਹੈ, ਉਹੋ ਮੈਂ ਹਾਂ; ਉਹ ਵੀ ਪਿਤਾ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਪਿਤਾ ਹਾਂ।³

ਇਉਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਦੇਸ਼, ਕੌਮੀਅਤ ਅਤੇ ਮਜ਼ਹਬ ਦੀ ਵਰਗ ਵੰਡ ਨੂੰ ਦਰ ਕਿਨਾਰ ਕਰਕੇ ਅੰਤਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਦਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁਲਕ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਸਰੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਰਹਿਮਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਰੱਖੀ ਪੁੰਜੀ ਵਿਚੋਂ ਕਟੌਤੀ ਕਰਕੇ ਪੈਸੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਕਾਬਲੀ ਵਾਲਾ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਕੇ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਹਿਚਾਰ ਸਿਰਫ ਕਾਬਲੀਵਾਲੇ ਅਤੇ ਮੈਂ ਪਾਤਰ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਅੰਤਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੁਯੋਗ ਇਸ ਕਥਾ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਰਹਿਮਤ ਅਤੇ ਮਿੰਨੀ ਦਰਮਿਆਨ ਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਂਝੇ ਮਖੌਲ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੁਬਾਨ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਖੌਲਾਂ ਦਾ ਬਾਰ ਬਾਰ ਦਹੁਰਾਇਆ ਜਾਣਾ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਬਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ ਵਿਰੋਧ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਗੋਂ ਨੇੜਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮਿੰਨੀ ਦਾ ਰਹਿਮਤ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਪੁੱਛਣਾ ਕਿ ਕਾਬਲੀ ਵਾਲੇ ਤੇਰੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਹਿਮਤ ਦਾ ਬਾਰ ਬਾਰ ਘੜਿਆ ਘੜਾਇਆ ਉੱਤਰ ਦੇਣਾ - 'ਹਾਂਤੀ' ਭਾਵ ਉਸਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਹਾਥੀ ਹੈ। ਮਿੰਨੀ ਦਾ ਖਿੜ ਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਹਾਸੇ ਵਿਚੋਂ ਰਹਿਮਤ ਦਾ ਆਨੰਦ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨਾ। ਇਹ ਮਖੌਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਖਰਤਾ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਮਖੌਲ ਨਾਲ ਪਾਤਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਸਰਾ ਮਖੌਲ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਧਰਾਤਲ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ। ਰਹਿਮਤ ਮਿੰਨੀ ਨੂੰ ਆਖਦਾ ਹੈ - ਖੋਂਕੀ ਤੂੰ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਕਦੇ ਨਾ ਜਾਵੀਂ *'ਖੋਂਕੀ' ਬੰਗਾਲੀ ਲੋਕ ਨਿੱਕੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਮਿੰਨੀ ਬਿਨਾਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਿਆਂ ਉਲਟਾ ਰਹਿਮਤ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ ਕੀ ਤੂੰ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਜਾਵੇਂਗਾ, ਰਹਿਮਤ ਇਕ ਤਕੜਾ ਘਸ਼ੁੰਨ ਵੱਟ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ 'ਮੈਂ ਸਹੁਰੇ ਨੂੰ ਮਾਰਾਂਗਾ।' ਰਹਿਮਤ ਦੀ ਇਸ ਅਦਾ 'ਤੇ ਮਿੰਨੀ ਖਿੜ ਖਿੜਾ ਕੇ ਹਸਦੀ ਹੈ। ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਇਸ ਕਥਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਇਹ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਟੋਟਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਹਿਮੀਅਤ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਖਰੇਵਿਆਂ, ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧਤਾਵਾਂ ਦੇ ਖੱਪੇ ਪੁਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਬਲੀਵਾਲਾ ਇਕ ਵਖਰੀ ਰਹਿਤਲ 'ਤੇ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਮਿਚਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੌਹਾਰਦ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਾਬਲੀ ਵਾਲੇ ਵਲੋਂ ਮੈਂ ਪਾਤਰ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਨੂੰ ਛੁਰੀ ਮਾਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪਾਠਕ ਇਸਨੂੰ ਇਕ ਗ੍ਰਾਹਕ ਅਤੇ ਵਿਕ੍ਰੇਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦਵੰਧ ਦੇ ਝਰੋਖੇ ਵਿਚੋਂ। ਇਉਂ ਟੈਗੋਰ ਆਪਣੀ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਨਾਉ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਨੂੰ ਮੂਲਮਾਨਵੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਮੂਲਮਾਨਵੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਕ ਹੋਰ ਅਹਿਮ ਕਹਾਣੀ 'ਪੋਸਟ ਮਾਸਟਰ' ਹੈ।⁴ ਟੈਗੋਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਜਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਅਣਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਰਖਣ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਮੁੱਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਂਝ; ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਆਸਰਾ ਬਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਰਹਿ ਕੇ ਨਿੱਘ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਨਾਂ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ, ਕਿਸੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਦੋ ਵਖ-ਵਖ ਰਹਿਤਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਾਤਰ ਜੋ ਕਿ ਪੋਸਟ ਮਾਸਟਰ ਅਤੇ ਬਾਰਾਂ-ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਲੜਕੀ ਰਤਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੀ ਇਕੱਲਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਦੁਜੈਲਾ ਬਣਾਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪੋਸਟ ਮਾਸਟਰ ਰਤਨ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪੁੱਛਦਾ ਤੇ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਨਾਥ ਰਤਨ

ਪੋਸਟ ਮਾਸਟਰ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ; ਉਸਦੀ ਮਾਂ, ਭੈਣ ਅਤੇ ਭਰਾ ਨਾਲ ਬਿਨਾਂ ਮਿਲਿਆਂ ਹੀ ਇਕ ਖਿਆਲੀ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਬਿਮਾਰ ਪੋਸਟ ਮਾਸਟਰ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਰਾਈ ਰਹਿਤਲ 'ਤੇ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇਪਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਜਾਗਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਇਸ ਧਰਾਤਲ 'ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਹ ਦਵੰਧਾਤਮਕ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਰਤਨ ਪੋਸਟ ਮਾਸਟਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਲ ਜੁਟਦੀ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣਾ ਲੋਚਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦੁਖ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ; ਜਦਕਿ ਪੋਸਟ ਮਾਸਟਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਥਾਂ ਛੱਡਣੀ ਵਧੇਰੇ ਸਹਿਜ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਅਨਾਥ ਰਤਨ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚੋਂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਿਰਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਪੋਸਟ ਮਾਸਟਰ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਆਕਰਸ਼ਣ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਰਤਨ ਸਾਹਮਣੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਰਤਨ ਦੇ ਅੰਤਰ ਮਨ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਭੁੱਖ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਦਾਇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬੱਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਅਸਹਿਜ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਮੂਲਮਾਨਵੀ ਸੰਬੰਧ ਸਹਿਜ, ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰਜਣ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਇਹੀ ਦਵੰਧਾਤਮਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਟੈਗੋਰ ਦੀ 'ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ' ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।⁵ ਤਾਰਾ ਪਦ ਨਾਂ ਦਾ ਅਦਭੁਤ ਚਰਿਤਰ ਇਸ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਹੈ ਜੋ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਕੁਦਰਤ, ਲੋਕਾਂ, ਕਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਆਕਰਸ਼ਣ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਦੀ ਦੇ ਵਹਿਣ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀ ਰਉਂ ਵਿਚ ਵਹਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਜਿਊਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਲਾਂ ਛਿਣਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨਾਟ ਮੰਡਲੀ, ਗੀਤ ਮੰਡਲੀ, ਜਿਮਨਾਸਟਿਕਾਂ ਦੇ ਦਲ ਅਤੇ ਮੋਤੀ ਬਾਬੂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤਕ, ਹਰ ਕੋਈ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਤਕ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਇਸ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਜੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਰਖ ਸਕਾਂ ਤਾਂ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਖੁੜ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਵੇ।' ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਤਾਰਾ ਪਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਲਈ ਵਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਇੰਝ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਤਾਰਾ ਪਦ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਦਾਇਰਿਆਂ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਤਾਰਾ ਪਦ ਜਿਸ ਧਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਉਹ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਬੇਲਾਗ ਹੈ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਵਾਲੀ ਧਿਰ ਹੈ। ਅਜ਼ਾਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲਾ ਇਹ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਮੋਹ ਪਾਸ਼ ਤੋਂ ਭਾਵੇਂ ਉਪਰ ਹੈ, ਪਰ ਮਾਨਵੀ ਸੰਬੰਧ ਇਸ ਅੰਦਰ ਬਹੁਤ ਬਲਵਾਨ ਹਨ। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਤੀ ਮੋਹ ਦੀ, ਪਿਆਰ ਤੇ ਨਿਘ ਦੀ ਅਤੇ ਅਪਣਤ ਦੀ ਤੰਦ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੈਗੋਰ ਆਪਣੇ ਕਥਾ ਜਗਤ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਬੇਪਛਾਣ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਕਥਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਤਰਜ਼ੀਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪਰਿਵਾਰਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦਾਇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋਏ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਆਪਣਾ ਇਕ ਸੂਖਮ ਸੰਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਟੈਗੋਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਮੂਲਮਾਨਵੀ ਸੰਬੰਧ ਸਰਵ-ਉੱਤਮ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਥਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਮਹੱਤਵ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਵਿਰਲ, ਵਿਸਾਹਘਾਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕਈ ਵਾਰ ਸਮੁੱਚੀ ਜੀਵਨ ਰਉਂ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਲੰਮੇਰੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ 'ਵੀਰਾਨ ਆਲੁਣਾ' ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਵਿਸਾਹਘਾਤ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਤੇ ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।⁶ ਭੂਪਤੀ ਦਾ ਆਪਣੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਚਾਰੂਲਤਾ ਵਲ

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਭੂਆ ਦਾ ਪੁੱਤ (ਭਰਾ) 'ਅਮਲ' ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਚਾਰੂਲਤਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਿਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਕ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਨੇੜਤਾ ਵਿਚ ਬੱਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੋਹ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝੀ ਚਾਰੂਲਤਾ 'ਅਮਲ' ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਖਾਲੀਪਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਟੈਗੋਰ ਇਸ ਮੋਹ ਜਾਂ ਨੇੜਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਵਾਸਨਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਨਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਘਾਟਾ ਪੈਣ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ਦਾਰਾਂ ਦੇ ਕਰਜ਼ਾ ਨਾ ਵਾਪਸ ਕਰਨ 'ਤੇ ਭੂਪਤੀ ਵਿਚ ਬਾਹਰਲੇ ਸੰਸਾਰ ਬਾਰੇ ਵੈਰਾਗ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਧਿਆਨ ਘਰ ਵਲ ਪਰਤਦਾ ਹੈ। ਅਮਲ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕੇ ਉਹ ਵਿਲਾਇਤ ਭੇਜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਤਨਾਉ ਉਦੋਂ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਰੂ ਵਲੋਂ ਅਮਲ ਨੂੰ ਚੋਰੀ ਭੇਜੀ ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਮ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਪਤਨੀ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਕਰਮ 'ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਘਰ ਵੀਰਾਨ ਆਲ੍ਹਣੇ ਵਾਂਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬੇਵਸਾਹੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਤਾਂ ਭੂਪਤੀ ਹੋਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹਨ, ਮਿੱਤਰ ਹਨ ਪਰ ਪਤਨੀ ਦੀ ਬੇਵਸਾਹੀ ਦੀ ਸੱਟ ਉਸਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਤਕਲੀਫ਼ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਟੈਗੋਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਰਿਸ਼ਤੇ ਇਕ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਜਦ ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲਾ ਸੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਰਪਣ ਭਾਵ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਸਕੂਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸ਼ੰਕਾ ਦੀ ਮਹੀਨ ਤੰਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਗੁਜ਼ਰ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਵਿਰਾਨ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਸੂਖਮਤਾ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਹਾਣੀ 'ਸਜਾ' ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਵੱਲੇ ਤਨਾਉ 'ਤੇ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ (ਵਹੁਟੀ ਚਲੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਹੋਰ ਮਿਲ ਜਾਏਗੀ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਭਰਾ ਤੇ ਮੁੜਕੇ ਨਹੀਂ ਲੱਭਣਾ...) ⁷ ਹਨ, ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਝੂਠ ਦੇ ਆਸਰੇ ਅਸਲ ਕਾਤਲ ਦੁਖੀ ਰਾਮ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ ਜਦਕਿ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਛਿਦਾਮ ਦੀ ਪਤਨੀ ਚੰਦਰਾ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰਕ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਇਸ ਝੂਠ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤੀ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਅਤੇ ਝੂਠ ਦੇ ਦਵੰਧ ਵਿਚ ਚੰਦਰਾ ਦੀ ਮੂਕ ਵੇਦਨਾ ਫੋਕਸ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਹਰ ਰਾਹ ਉਹ ਖੁਦ ਬੰਦ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਮਰਿਆਦਾਵਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੀ ਤਿੜਕ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਚੰਦਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੱਡ ਬੀਤੀ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿ ਉਸਦਾ ਪਤੀ ਛਿਦਾਮ ਦਿਲੋਂ ਉਸਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਪਤੀ ਨੂੰ ਉਹ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਜੀਅ ਹੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚੋਂ ਖਾਰਜ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬਣਦੀਆਂ ਵਿਗੜਦੀਆਂ, ਢਹਿੰਦੀਆਂ ਉਸਰਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਈਰਖਾ ਭਾਵ ਨੂੰ ਵੀ ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਨਿਰੂਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਦਵੈਸ ਭਾਵ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਪੁਰਸ਼ ਪਾਤਰਾਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਾਲੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਰਖਕੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰਣਨੀਤੀ ਘੜਨਾ ਅਰੰਭ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਟੈਗੋਰ ਦੀਆਂ ਵੀਰਾਨ ਆਲ੍ਹਣਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਾਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵੀਰਾਨ ਆਲ੍ਹਣਾ ਦੀ ਚਾਰੂਲਤਾ ਜਦ ਵੇਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਮਲ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਨੇੜਤਾ ਵਿਚ ਮੰਦਾਕਿਣੀ (ਚਾਰੂਲਤਾ ਦੀ ਭਾਬੀ) ਵਿਘਨ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਭੂਪਤੀ ਕੋਲ ਮੰਦਾਕਿਣੀ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਭੇਜਣ ਲਈ ਦਬਾਅ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੰਦਾਕਿਣੀ 'ਤੇ ਕਈ ਝੂਠੇ ਸੱਚੇ ਆਰੋਪ ਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਚਾਰੂਸ਼ਸ਼ੀ ਭਾਵੇਂ ਤਾਰਾ ਪਦ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਅੰਤਹਿ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਵਸ ਦਵੈਸ ਅਤੇ ਈਰਖਾ ਭਾਵ ਰਖਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸੋਨਾਮਣੀ ਨਾਲ ਤਾਰਾ ਪਦ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਇਉਂ ਟੈਗੋਰ ਅਜਿਹੇ ਪਾਤਰਾਂ

ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਬਜ਼ੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਲੈ ਕੇ ਜਦ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਵਿਚਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨਾਂਹਮੁਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਬਣਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਨਾਂਹਮੁਖੀ ਕਾਰਜ ਜਨਮ ਲੈਣ ਲਗਦੇ ਹਨ।

ਇਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਥਾ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੋ ਕੇ ਘੜਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਕਿਵੇਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਸਥਾਪਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਅਡੋਲ ਹੋ ਕੇ ਜਿਊਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਸਭ ਨੂੰ ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਜਗਤ ਵਿਚੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਟੈਗੋਰ ਇਕ ਅਹਿਮ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ, ਸਾਰੇ ਪੱਤੇ (ਪਠਾਣ ਦੀ ਧੀ), ਪੰਨਾ 52
2. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਸਮਾਚਾਰ (ਪੇਸੀ ਦੇ ਨਿਆਣੇ), ਪੰਨਾ 81
3. ਅਮਰਭਾਰਤੀ (ਅਨੁ.), ਰਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਦੀਆਂ ਇੱਕੀ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਪੰਨਾ 49
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 23
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 154
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 208
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 58